

Propriety of the Erich Fromm Document Center. For personal use only. Citation or publication of material prohibited without express written permission of the copyright holder.

Eigentum des Erich Fromm Dokumentationszentrums. Nutzung nur für persönliche Zwecke. Veröffentlichungen – auch von Teilen – bedürfen der schriftlichen Erlaubnis des Rechteinhabers.

Minchev_P_2013

Psychological portrait of Bulgaria Психологически портрет на България

Plamen Minchev
Пламен Минчев

„Psychological portrait of Bulgaria,“ in: *Bulgarian Journal of Psychology*, Vol.1-4, pp. 247-254. – Психологически портрет на България, Българско списание по психология, бр. 1-4, 2013, с. 247-254.

Copyright © 2013 by Plamen Minchev, Sofia, Bulgaria. Mail: p_mintchev[at-symbol]abv.bg.

Да се направи психологически портрет на една страна е трудна задача, особено ако тази страна е страната, в която е роден и израсъл автора на психологическия портрет. Каква е трудността за направата на един такъв портрет, ако този, който го прави е роден и израсъл в страната, за която този портрет се отнася? Не е ли всъщност това необходимото условие, за да може един такъв портрет да бъде реалистичен? Или пък един страничен изследовател би бил по-безпристрастен в психологически анализ на страната, като човек, който стои от страни и е над политическите и житейските събития в дадена страна? Отговора на тези въпроси ще се постарая да дам по-надолу. В същия момент анализа на дадена страна изисква да имаме някакъв критерий за оценка, който да ни позволи да обективираме дадения анализ. Моят критерий за анализ е понятието за „социалният характер“, широко използвано от психоаналитика Ерих Фром. В тази връзка не може да не се споменат и заслугите на Карл Маркс – един незаслужено отхвърлян автор и може би учения и човека към който има най-противо-речиво отношение в нашата страна – за формирането на мисленето на Фром и концепцията му за социалния характер. Не е случайно това отхвърляне на Маркс, защото изкривяването на мисленето му за целите на идеологията, както и досадно задължаващото му учене по времето на комунизма в България доведоха до неговото отхвърляне в зората на демократичните промени. Анализът ще се ограничи до определени черти на социалния характер на българина, защото описването на цялостния характер би изисквало написването на една книга и много допълнителни изследвания. Какво е социален характер? Защо се отнасям до характера на българина? Погледнато реално няма такова нещо като България, няма такова нещо като държава или общество – това са абстракции, думи зад които няма реална субстанция. Съществуват сбор от реални хора – българи, роми, турци – граждани, но преди всички хора. Хора, които работят на различни позиции, едни са мотокаристи, други бизнесмени, трети политици. Никой политик не е държавата, никое учреждение не е държавата, нито поотделено, нито заедно. Няма такова нещо като държава в реалния смисъл на думата, може да съществува държава като психологическа същност или образ, но не и като реалност. Освен това държавата като психологическа същност е част от човека, защото той в качеството си на субект създава тази психологическа същност в мисленето си. В този смисъл държавата не проти-

востои на човека като обект-обект, а е продукт на взаимоотношението между реални хора. Тоест имаме отношения между живи хора, които влизат в определен тип отношения, а не между някакви абстрактни същности, не политик и избирател, а човек-човек. Да наречеш някого политик е абстракция, етикет, който той получава поради длъжността, която изпълнява. Защо „политик“ е абстракция? Абстракция е защото думата „политик“ няма съдържание, тя не обяснява защо човек е такъв, какъвто е, нито защо политика се държи така, както се държи в политическата си дейност. Този принцип е много важен, за да разберем, че психологическият портрет на една страна може да се отнася само до реални човешки отношения, до отношения, в които хората влизат, а не до абстрактни определения за това какъв е един човек или група от хора, например политици, полицаи, инженери и така нататък. Както казва, Фром, „Не съществува „общество“ изобщо, а само конкретни социални структури, които функционират по различни поддаващи се на определяне, начини.“¹

Социалният характер по думите на Фром е *„ядрото на структурата на характера, която е обща за повечето членове на една и съща култура, в противоположност на индивидуалния характер, при който хората, принадлежащи към една и съща култура, се различават един от друг“*² (курсивът е на Фром)

Според Фром най-характерните за човека склонности са продукт на обществения процес, тоест те се проявяват и засилват при определена обществена структура³. Според него човешката природа не е предварително обусловена, а плод на обществения живот, който стимулира появата на определени склонности и спира появата на други. Такива примери, автора дава за Ренесанса, където у голяма част от хората е имало страстна амбиция за слава, която амбиция липсва през Средновековието.

Нека го кажем и с думите на самият Маркс: „В общественото производство на своя живот хората влизат в определени, необходими, независими от тяхната воля отношения – производствени отношения, които отговарят на определено стъпало от развитието на техните материални производителни сили. Съвкупността на тези производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната база, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени форми на общественото съзнание. Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политически и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя съзнанието им.“⁴

Формулирайки задачата на социалната психология, той ни дава посоката и начина по който социалният характер влияе: „Нейната задача е не само да покаже как пристрастията, желанията, вълненията се променят и развиват в резултат на обществения процес, но също така и как човешката енергия, намерила израз в специфични форми, от своя страна се превръща в *производствена сила* и

¹ Фром, Душевното общество, Изд. Захари Стоянов, 2004, с. 92

² Фром, Е., Душевното общество, Изд. Захари Стоянов, 2004, с. 91

³ Фром, Е., Бягство от свободата, изд. Захарий Стоянов, 2001, с. 16

⁴ Маркс, К., Критика на политическата икономия, Партиздат, София, 1972, с. 10-11

моделира обществените процеси (курсив авт.)⁵. Връзката, която има между човека и икономическите условия не е едностранна, нито е йерархична по своята същност. Човекът е моделиран от икономическите условия и посредник в този модел е социалния характер, който се явява посредник между човека и икономическите условия. За да избегнем неправилни изводи в посока на материалистично тълкуване на този процес или на приемането на човека като на пасивен субект на икономическите условия искаме да кажем, че самите икономически условия също са обусловени от развитието на човека. Капитализмът със своята поява не би бил възможен, ако човека не е претърпял вътрешноличностово развитие, ако не е бил неговия стремеж все повече и повече да опознава природата, да твори и да създава. Икономическата база на капитализма се състои в производството на машини, които започват да заместват човешкия труд, но тази икономическа база никога не би се появила, ако не е човека, който да създаде тези машини, за да улесни своя живот, за да приложи продуктивно своите сили. Така че не може безусловно да се твърди, че капитализма има само отрицателни или само положителни черти, независимо от склонностите, които той поощрява у човека. В същия момент комунизма в България не би бил изчезнал, ако икономическите условия, които са съществували не са започнали да се променят. Този процес започва да настъпва в началото на 80-те години с поредната икономическа криза и завършва през 1989 г. със започналата промяна на режима. Тъй като икономическите условия се променят много по-бързо от социалния характер, той изостава в една значителна степен. Тази „фаза на изместването“, термин използван от Фром, за да обозначи този процес може да обясни и част от поведението на българите по време на Антимонополните протести.

Част от лозунгите на така наречените Антимонополни протести показаха точно това изоставане на социалния характер от икономическите условия на развитие (Стига 23 години преход и други). Много от хората днес всъщност живеят психически още в комунизма. Факт, който се подкрепя от някои историци изследователи на историята на България: „Системата рухна политически, но оцеля психологически, остави дълбоки следи в „опита на народа“ и изследването на причините за това е важна част от работата на историка и една от важните предпоставки за превъзможването им.“⁶ Реално прехода в България в икономически смисъл е завършил, но в психологически смисъл не е, защото социалния характер на болшинството от хората все още споделя чертите на социалния характер, който е съществувал до 1989. Тези черти са още по-силно изразени колкото повече се връщаме назад при по-рано родените. Можем с известна доза сигурност да кажем, че появилите се през последните години телефонни измами с обаждания на роднини, които са катастрофирали или блъснали някого са успешни, защото са насочени именно към това по-старо поколение, което е свикнало да се оправя чрез рушвети през комунизма. Това поколение е знаело, че плащането може да го измъкне от много неща, да спаси някого или да му даде предимство при определени условия. И тази убеденост е толкова силна, несъзнавана и емоционално оправдана, че пречи те да осмислят

⁵ Фром, Е., Бягство от свободата, изд Захарий Стоянов, 2001, с. 17

⁶ Знеполски, И. (ред.), История на Народна република България, Институт за изследване на близкото минало, София, 2009, стр. 19

рационално, че това е измама, че трябва да проверят дали действително има нещо такова преди да предадат и последните си спестявания на някой анонимен. Мисленето на българина за самия него е съставено от редица илюзии, редица полуистини и полулъжи. Това мислене не е просто ирационално мислене, а е по-дълбоко, защото в основата му стои емоционална матрица. Тази емоционална матрица постоянно го захранва с енергия. Мисленето на българина е объркано и ако пренесем това обществено мислене в сферата на индивидуалното ще видим колко е изкривено то. Тоест ако оценим общественото мислене, така все едно то принадлежи на клиент, който е дошъл на консултация ще можем да разберем по-ясно какъв е смисъла му. Тук трябва да се отбележи, че това привнасяне не може да бъде само по себе си, а винаги в рамките на някакъв критерий за оценка. Не може всички групови процеси да се оценяват от гледна точка на индивидуални психични феномени, защото това би било грешка. Някои индивидуални психични процеси не протичат по същия начин в групите. Например не можем да говорим за съпротива при дадена социална група и тази съпротива да изглежда и да бъде същата, каквато би била съпротивата на индивида. Връщайки се към казаното за изкривеното мислене на българина нека дадем пример за него. В един и същи разговор между няколко човека може да чуете да бъде изказано мнението, че сме народ с робска психика, който се оставя политиците да го мачкат и в същия момент да се каже, че турците са ни владели 500 г., гърците 200, после комунизма и никога не са ни победили и смазали, че сме издръжлив народ. Очевидно е, че между тези две твърдения има рязко противоречие – от една страна е твърдение, че българина е с робска психика, а от друга, че е със силна психика и никой не може да го смачка. Това е само един пример за наличието на ирационалност в някои страни на мисленето на българина. Да се обяснява този пример с чувство за малоценност не ни обяснява обаче наличието на самото чувство. Обяснението, че българина се чувства малоценен и свръхкомпенсира може би показва какъв е механизма на реакция, но не е и защо той се държи така, както се държи. Този национализъм (силна психика) и nihilизъм (робска психика) не са две противоречиви изказвания, а са две страни на една и съща монета. Очевидно е, че те имат някаква социална функция, чиято цел е да поддържа двете в относително равновесие. Каква е тази социална функция е трудно да се каже, защото това би изисквало един по-обстояен анализ на условията, в които се поражда този тип мислене.

Сред българите съществува и стремеж да се следва западния модел на развитие на икономиката, на културата и изобщо на всичко, което идва от Западна Европа и Саш. Това може да е опасно, защото не се осъзнава, че въвеждането и засилването на капитализма в тази форма, в която съществува той в тези части на света ще доведе до определени характерологични промени, тоест промени в социалния характер, които са негативни и които можем да кажем, че са започнали вече. Социалният характер на така наречения развит Западен свят е определен от Ерих Фром като пазарен. В своята книга „Човекът за самия себе си“, той описва положителните и отрицателни черти на този социален характер. Положителните черти са целенасоченост, далновидност, общителност, непредубеденост, любознателност, предприемчивост, с желание за експериментирание, способност да се променя, остроумност, щедрост, търпимост и други, а отрицателните черти включват неспособността да се остава сам, конформизъм,

безпринципност, безразличие, вдетиненост, нетактичност, разточителство и други⁷. Положителните черти се появяват в зависимост от относителната сила на продуктивната ориентация на характера вътре в цялостната структура на характера.

Трябва да знаем, че наред с описаните от него положителни страни ще появят характерологични промени в посока на отрицателните страни. Атомизирането на западния работник и изобщо трудещ се човек е факт, който не присъства в България, но който при едно по-засилено развитие на капиталистическия тип отношения ще се появи и развие. Трябва да се има предвид, че пазарната ориентация като ориентация на характера съществува в някакво отношение в нашата страна и може би е водеща ориентация на крупните бизнесмени, чието богатство може да се изчисли в милиони лева, на bankerите, управителите на банки, които по един или друг начин са в по-голям досег с развития капитализъм такъв, какъвто съществува на Запад и по този начин те преживяват и чувстват света по друг начин за разлика от по-голямата част от населението на страната. За да разбере една част от покупко-продажбените отношения на хората един към друг в Западния свят се изисква човек да се отърси от идеята, че начина по който той мисли е характерен за всички други хора по света, тоест че неговата логика е споделяна от другите хора, които не са граждани на страната само че изразена с думите на неговия език. Опитът на всеки народ е различен и поражда специфични културни феномени и преживявания.

Нека дам един пример с рекламите в България, за да стане ясно колко е важна икономическата база. Колкото и да се правят реклами, които карат хората да консумират и да се превръщат в консуматори, то тези реклами няма да имат ефекта, не защото не са ефективни, а защото влиянието, което ще имат зависи от икономическата база в основата. Не можеш да накараш някой да консумира след като икономическите условия, в които той влиза не му позволяват да живее по начина по който да си позволи да бъде консуматор, това от една страна, а от друга страна икономическите условия не са поощрили изявата на такава черта в характера на българина. Изводът, който можем да си извадим, че в България не съществува капитализъм такъв, какъвто той е на Запад, защото ако съществуваше самата му икономическа основа и пораждащите се от нея отношения между хората щяха да доведат до изявата на конкретни склонности в българите, които склонности, ако се опрем на описаните положителни и отрицателни страни на „пазарния характер” съществуващ в Сащ и Западна Европа отсъстват или са слабо представени в нашето общество. Винаги има избори, обаче трябва да се знаят последствията от всеки избор. Фром, а и Маркс казват че човека също може да влияе на икономическата база, тоест процеса не еностранен. Човек може да се опита да осъзнае психологическите особености на обществото, в което живее (социален характер), защото той също ги споделя в по-голяма или по-малка степен. Смятам че ние българите, политици, работници, бизнесмени, учители, студенти, ученици и преподаватели имаме избор, но трябва да знаем и до какво води избора ни. Следването на пътя на световния капитализъм, който вече можем да наречем „ултракапитализъм” ще доведе до определен конкретен тип отношения свързани с изгубване на индивидуалността,

⁷ Фром, Е., Човекът за самия себе си, Изд. Захари Стоянов, 2005, с. 131-132

атомизиране, ставане на придатък към машината. Навсякъде в страната, където има нискоквалифицирана или високо квалифицирана работа ще забележите, че работника или служителя не е придатък към машината, той я управлява и насочва, тя има нужда от него, а не той от нея, работника има свобода на мислене как да направи нещата по-добре, от него не се иска безпрекословно да изпълнява точно зададени параметри, които включват дотолкова педантична точност, че да не остава никакво място за творчество. Тук не говорим за изпълнение на работа, която изисква направата на детайл с точни размери, защото е съвсем естествено тук да се търсят точни параметри, а говорим за работа, която е точно разчетена до минути и секунди, за това кое действие за колко време трябва да се извършва и всяко забавяне на действието води до забавяне на цялата работа.

Не е вярно и, че българина е с робска психика, както се твърди популярно. Ако това беше вярно нямаше да съществуват протести, нямаше да го има протеста от 10 януари 1997, нито този на учителите, нито Антимонополните протести. Съизмерването с по-развити страни, с история, която е много различна от българската история, с наличието на колонии и години развитие през Ренесанса, Просвещението и Средновековието е напълно целенасочено, макар и несъзнавано, с цел да докаже, че ние сме вечно изостанали, че не ставаме като хора. Чрез това сравнение с по-развитите страни се търси да се покаже колко сме изостанали, а не мярка, която може да се следва с индивидуален български привкус, защото страната си има и свои традиции, които не бива да се пренебрегват. Не би стигнало мястото да оборим всички илюзии в мисленето на българина, които необходимо се поддържат от него. По каква причина се поддържат и какъв е психологически смисъл на поддържането на тези илюзии изисква по-нататъшно проучване.

Имайки предвид какво представлява социалния характер и споделянето на един и същ общ характер от членовете на обществото можем вече да отговорим на въпроса кой би бил обективен. Страничният изследовател или ученият, който е потопен в това общество. Отговорът е трети и той се отнася до ученият, който е успял да излезе извън социалния характер, успял е макар и ненапълно да осъзнае определени черти на своето общество и критично да ги оцени, излизайки извън него. На един външен наблюдател би му липсвала субективността, с която да оцени обществото, защото съзнателно или не ще налага своя социален характер или поне определени черти от него върху изследваното общество. От друга страна, ако изследователя, който е част от обществото не осъзнае определени черти на социалния характер и не може да излезе от своето общество и да го погледне отстрани, пък е прекалено субективен, за да може да го оцени.

Използвана литература

1. Знеполски, И. (ред.), История на Народна република България, Институт за изследване на близкото минало, София, 2009
2. Маркс, К., Критика на политическата икономия, Партиздат, София, 1972
3. Фром, Е., Бягство от свободата, изд. Захарий Стоянов, 2001
4. Фром, Е., Душевното здравото общество, Изд. Захари Стоянов, 2004
5. Фром, Е., Човекът за самия себе си, Изд. Захари Стоянов, 2005